

Vrede over Israël

Jaargang 54
Nummer 1
Januari 2010

Van de redactie

2

De rest en het geheel

3

**Joodse *midrasjiem* – Bijbellezen
met oog voor de actualiteit**

7

**Yad Elie – diaconale presentie
van de kerken in Israël**

14

Hij maakte de
kandelaar van louter
goud, van gedreven
werk maakte hij de
kandelaar, het voetstuk
zowel als de schacht
Exodus 37:17

Tweemaandelijks orgaan, uitgegeven door Deputaten
'Kerk en Israël' van de Christelijke Gereformeerde
Kerken in Nederland

Van de redactie

In jaargang 54 houden we ons bezig met de vraag 'hoe leest jij? Wat staat in de wet geschreven?' Joden en Christenen lezen, voor een deel, dezelfde bijbel. De Tenach of het Oude Testament. Toch is hun wijze van lezen heel verschillend. Joden lezen de Tenach vanuit de Talmoed, de mondelinge overlevering die evenals de schriftelijke op de berg Sinai door God aan Mozes geopenbaard zou zijn. Christenen lezen de Tenach vanuit het Nieuwe Testament. Daar zegt Jezus dat alles wat over Hem geschreven staat in de wet, vervuld moet worden.

Bart Wallet voert in de Schriftstudie **De rest en het geheel** de spanning gelijk al op. Hij laat zien dat de 'restgedachte', als het over het volk van God gaat, zowel in de Tenach als in het Nieuwe Testament voorkomt. Welk deel van het volk als de 'rest' gezien wordt, wordt in Tenach heel verschillend ingevuld. Ten tijde van Jezus krijgt de uitdrukking bij de kloostergemeenschap van de Essenen zelfs sektarische trekken. De Essenen als 'de rest', het ware volk van God. In zijn brief aan de Romeinen betreft de apostel Paulus de 'rest' op het 'geheel'. Het artikel laat zien dat de vraag 'hoe leest jij?' zeer gewichtig is.

Kees Jan Rodenburg stelt in zijn artikel **Joodse Midrasjiem** een typische joodse manier van bijbellezen aan de orde. De bekende joodse geleerde David Flusser zegt

over de midrasj: het is het creatief 'zoeken' van inzichten aan de hand van de tekst van de bijbel, of, midrasj 'vraagt' naar het verband tussen de bijbel en eigentijdse ervaringen of gedachtegangen.

Het is een lijvig artikel geworden, waarin duidelijk wordt dat de vraag 'wat staat in de wet geschreven?' op zeer uiteenlopende wijze beantwoord kan worden.

Ad Heystek vertelt over een diaconaal project dat vanuit het Centrum voor Israëlstudies in Jeruzalem tot stand is gekomen. Het gaat om het verstrekken van voedsel aan zowel Palestijnse als joodse kinderen door Yad Elie, een joodse organisatie. In dit project verstaan we als Joden en Christenen, in het bewijzen van barmhartigheid, de Schriften zeer eenduidig.

Studiereis voor predikanten en theologen

Het Centrum voor Israëlstudies maakt u attent op de mogelijkheid deel te nemen aan een unieke studiereis naar Israël. Tijdens deze reis krijgt u de kans om één op één met een Joodse studiepartner teksten te lezen uit de Joodse en christelijke traditie en daarover in gesprek te zijn.

Vanuit Nederland hebben prof. dr. G.C. den Hertog uit Apeldoorn en ds. ir. N.M. Tramper, voorzitter van het CIS, hun medewerking aan deze conferentie toegezegd.

De twaalfdaagse reis is gepland van 14 – 25 juni 2010. De reis begint in Jordanië, waar onder meer Pella bezocht zal worden en er een contact met Arabische christenen zal zijn. Verder zullen er in

Galilea, Jeruzalem en Bethlehem ontmoetingen zijn met orthodoxe Joden, Messiasbelijdende gemeenten en Palestijnse christenen.

Hoogtepunt van de reis is de conferentie die we samen met de conservatieve rabbijnenopleiding in Jeruzalem, het Schechterinstituut, beleggen. Deze twaalfdaagse studiereis door Jordanië en Israël kost 1350 euro, inclusief vluchten, overnachting in goede hotels, ontbijt en diners, vervoer per airconditioned bus, gidsen en het hele studieprogramma (incl. de lunches tijdens de conferentie). Overige lunches en evt. fooien voor gids en chauffeur zijn niet inbegrepen.

U kunt zich voor de reis opgeven bij het Centrum voor Israëlstudies, CIS@che.nl. 0318-696577 (di.mo.&do.mo.) www.centrumvoorisraelstudies.nl

De rest en het geheel

Bart Wallet

In de joodse traditie wordt er driemaal per dag gebeden, zoals er ook eens in de Tempel driemaal 's daags de offers werden gebracht. Op dezelfde tijdstippen waarop eenmaal de offers opstegen tot God, zoekt nu Israël het aangezicht van God. De gebeden bestaan grotendeels uit Psalmen en andere bijbelpassages. Tijdens het ochtendgebed is er een onderdeel dat in sommige joodse gemeenten iedere dag wordt gebeden, in andere alleen tijdens vastendagen. Daarin richt men zich tot God en bidt: *‘Wachter van Israël, behoed de rest van Israël en laat Israël niet verloren gaan, dat het Sjema Jisraël (Hoor Israël) bidt. Wachter van een enig volk, behoed de rest van een enig volk en laat een enig volk niet verloren gaan, dat de eenheid van Uw Naam verkondigt met: ‘De Eeuwige is onze God, de Eeuwige is een!’ Wachter van een heilig volk, behoed de rest van een heilig volk en laat een heilig volk niet verloren gaan, dat met het drievoudig ‘heilig’ de Heilige eert.’*

Het is opvallend dat in dit gebed Joden zich tot God richten in het besef dat ze de rest zijn van Israël (sjeëriet Jisraël), de rest van een enig en een heilig volk. Van dit besef is de joodse gemeenschap diep doordrongen. Er zijn allerlei joodse gemeenten en verenigingen die zo heten, zoals de oudste gemeente in New York. De bekende Duits-joodse filosoof Franz Rosenzweig heeft in zijn hoofdwerk, *Der Stern der Erlösung*, betoogd dat juist deze restgedachte ervoor heeft gezorgd dat Joden zich in hun minderheidspositie konden schikken en van politieke macht konden afzien.

Een arm en zwak volk

De restgedachte heeft zijn wortels in Tenach, het Oude Testament. Met name in de profetenboeken komen we het regelmatig tegen. Zo ook in het boek van de profeet Sefanja, dat in het teken staat van de grote en geduchte dag des HEREN. Terwijl Sefanja in felle kleuren het onheil en het oordeel over Juda en de volkeren schildert (1:2-3:8), is er aan het einde van de profetie een opmerkelijke wending (3:9-3:20). God belooft dat er dwars door het oordeel heen *‘een arm en zwak volk’* in Jeruzalem zal overblijven, *‘dat in de naam van de Eeuwige een toevlucht vindt.’* Zij wordt genoemd sjeëriet Jisraël, de rest van Israël, die geen onrecht meer doet, geen leugens meer spreekt. *‘Ze zullen weiden en rustig liggen, en niemand die ze stoort.’*

Uit deze passage worden drie belangrijke dingen duidelijk over de *‘rest van Israël’*.

- Ten eerste dat de restgedachte nauw verbonden is aan het eschaton, het einde der tijden. De rest van Israël die overblijft, krijgt de belofte dat God naar haar terug zal keren en als de koning van Israël in haar midden zal verblijven (3:15). Hij zal ook alle verstrooide Joden van over de hele wereld terugbrengen en inzamelen (3:19-20). Deze belofte gaat uit boven het eerste niveau van de tijd waarin Sefanja leefde. Ook toen was er sprake van oordeel en van belofte en ook toen keerde God naar zijn volk terug. Het visioen van vers 13 is echter uitgesproken eschatologisch van karakter: na

12 Ik zal een arm en zwak volk binnen je muren achterlaten dat in de naam van de Eeuwige een toevlucht vindt.

13 Wie er van Israël overblijven, zullen niet langer onrecht doen, zij zullen geen leugen spreken, uit hun mond zal geen bedrieglijke taal meer klinken. Zij zullen weiden en rustig liggen, en niemand die ze stoort.

Schriftstudie
n.a.v.
Sefanja 3:9-13
en
Romeinen 9-11

Gebedsriemen
omgelegd voor het
morgengebed

Bart Wallet

**Bij de rest
is het Gods
verkiezende
genade die
vooropgaat**

de grote en geduchte dag van de Heer worden God en de rest van zijn volk met elkaar verenigd, heerst er vrede en rust en zal er geen leugen en bedrog meer zijn.

- Het tweede dat we over de rest leren is dat God zelf degene is die hen bijeenverzamelt (3:12). Er staat nergens dat dit deel van het volk zich meer om God en zijn dienst bekommerde dan het merendeel dat in het oordeel ten onder is gegaan. De rest is niet beter dan het geheel! Het is Gods verkiezende genade die vooropgaat. Daar volgt dan de bekering van de rest van Israël op: het onrecht en de leugens worden afgezworen (3:13). Dit toont de juiste volgorde aan, eerst is er God die naar de rest van Israël omziet, vervolgens is daar ook de reactie op van het volk.
- Het derde dat opvalt is de kwetsbaarheid en afhankelijkheid van de rest. Er is sprake van een 'arm en zwak volk' dat hoogmoed heeft laten varen en nog slechts leeft uit het vertrouwen op de Eeuwige van Israël (3:11-12). Het geheel mocht zich als krachtig en sterk hebben voorgedaan, in haar hoogmoed hebben gedacht het zonder God te kunnen stellen, de rest is nu echter berooid achtergebleven. Het is niet via politieke invloed of militaire macht dat deze rest tot heil en vrede geraakt, maar als een zwak, van God afhankelijk volk. Hulp is alleen van hem te verwachten.

dat deze drie kenmerken vaak terugkeren als de rest ter sprake komt. Wel zien we dat de context waarin de rest van Israël genoemd wordt, heel verschillend kan zijn. Dat levert ook uiteenlopende interpretaties op van het begrip 'rest van Israël'.

In 2 Koningen 19 wordt verhaald van de opmars van de Assyriërs onder leiding van Sanherib, waarbij het Noordrijk (Israël) onder de voet wordt gelopen en ook een groot gedeelte van het Zuidrijk (Juda). Koning Hizkia krijgt dan echter de profetie van Jesaja (vs. 30-31) dat God een rest zal bewaren, die vervolgens het land weer zal bevolken. De eerste interpretatie van 'rest van Israël' is dan ook Juda, dat achterblijft als de 'tien stammen' in ballingschap worden weggevoerd en vanaf dat moment ook grotendeels verdwijnen uit de joodse geschiedenis.

De profetenboeken Jesaja en Jeremia hebben het thema van de 'rest van Israël' het meest uitgewerkt. Het kleurt de boodschap van de profeet Jesaja zelfs zozeer dat hij zijn zoon de naam Sje'ar jasjoev, een rest zal terugkeren, geeft. Die naam kan zowel betrokken worden op de vijandelijke legers, waarvan slechts een schamele rest huiswaarts zou keren nadat de God van Israël zijn macht en majesteit heeft vertoond, alsook in tweede instantie op Israël zelf.

Met de wegvoeringen van de bovenlaag van Juda als straf op de zonden van Israël en het davidische koningshuis onderging ook Juda het lot dat eerder het tienstammenrijk trof. Ook nu is er echter een rest. Het is opvallend dat in het Jesajaboek met de rest voornamelijk de achtergeblevenen, de onaanzienlijke Joden die in het land bleven, bedoeld worden. Bij Jeremia zien we de nadruk vallen op de weggevoerden in Babylon, die zich als rest geïsoleerd voelen in de nieuwe omgeving en de opdracht hebben om daar Gods woorden te bewaren en uit te leven.

Het is dus duidelijk dat het begrip 'rest

Juda weggevoerd
door Nebucadnezar

Bijbelse betekenislagen

Wie verder in Tenach leest, zal merken

van Israël' voor verschillende groepen gebruikt kan worden, maar dat er steeds hetzelfde gebeurt: God straft het volk met zijn oordelen vanwege de zonden die bedreven worden, maar tegelijkertijd krijgen de profeten ook telkens weer de opdracht een belofte van verzoening en vrede te brengen. Het is dan de rest – Juda, de achtergeblevenen of de ballingen – aan wie God dwars door het oordeel heen zijn beloften waarmaakt. Het principe van de rest is overigens veel dieper in de Schrift verankerd dan louter in de passages waar de rest van Israël wordt benoemd. God redt uit het geheel van de mensheid Noach en zijn acht familieleden in de ark, uit de bewoners van Kanaän redt hij Jacob en zijn zeventig nazaten in Egypte en op het moment dat de profeet Elia zich vertwijfeld afvraagt of hij de enige overgebleven godvrezende is, blijkt er nog een rest van 7000 mensen te zijn die de knie niet voor de Ba'al gebogen heeft.

'De rest van Israël' is dus een notie die in het Oude Testament veelvuldig voorkomt en altijd verbonden is aan enerzijds het oordeel van God en anderzijds zijn beloften. Daarbij is er steeds sprake van een wisselend spreken over heden en toekomst: er zijn gedeeltes waarbij de beloften voor de rest concreet zijn te verbinden aan de terugkeer uit de Babylonische ballingschap, echter nog veel meer passages waarin de rest nauw wordt verbonden aan het eschaton. Bij de profeet Jesaja wordt de rest ook de bakermat voor de Messias (6:13).

Continuïteit en vernieuwing

Zowel in de rabbijnse als de christelijke traditie wordt het restbegrip vervolgens opgenomen en verder uitgewerkt. De manier waarop dat gebeurt, kent opmerkelijke parallellen. Uit de Dode-Zeerollen weten we dat de gemeenschap rond Qumran het begrip 'de rest van Israël' op een sektarische manier interpreteerde: zij waren de ware vrouwen, de gelovige rest die temidden van

het joodse volk leefde dat als geheel op de verkeerde weg was.

Van die sektarische lezing nemen beide tradities afstand. Binnen het vroege christendom is het de apostel Paulus die in de fameuze hoofdstukken 9-11 van zijn brief aan de Romeinen terugrijpt op de profetische notie van 'de rest van Israël'. Voor Paulus is dat de gelovige rest, de Joden die Jezus als hun Messias hebben leren kennen. Deze rest van Israël wordt vervolgens de wortel van de nieuwe gemeenschap die rond Jezus Messias ontstaat. De notie wordt opgeroepen – ondermeer door Jesaja te citeren – in een context waarin Paulus wil laten zien dat er sprake is van continuïteit tussen Gods werk met Israël en zijn werk in Jezus en de kerk. Hij wil aantonen dat ook nu Gods werk niet buiten Israël omgaat – al was het maar via een gelovige rest.

Toch blijft het daar niet bij. En dat is precies het verrassende en vernieuwende dat bij Paulus gebeurt. Verdwijnt in de profetenboeken de meerderheid van Israël veelal buiten beeld, lossen de 'tien stammen' op in de geschiedenis, bij Paulus is dat niet het geval. Het geheel van Israël komt daarentegen weer terug. Het gaat God kennelijk niet alleen om de rest, maar evenzeer om het geheel. In Romeinen 11: 26 wordt van 'heel Israël' – de meerderheid die tegenover de rest staat die in Jezus als Messias gelooft – gesteld dat het zal worden gered.

Om dit goed te begrijpen, moeten we nog weer even terug naar de profeten.

- Het viel op dat 'de rest van Israël' daar vaak in eschatologische context wordt gebruikt. Zo is het ook hier: de rest is een voorbode van wat in het eschaton aan het geheel gaat plaatsvinden. Het is duidelijk dat er bij Paulus sprake is van afstand in tijd tussen wat nu gebeurt met de 'rest' als wortel voor de kerk en wat er straks in Gods grote toekomst gaat gebeuren met 'heel Israël'.
- Het tweede dat bij de profeten opviel

Qumran met de sekte der Essenen die zich als 'de rest' beschouwde

Paulus laat zien dat het God kennelijk niet alleen om de rest, maar evenzeer om het geheel gaat

Vindplaats van de
Dode Zee Rollen

ook in het
rabbijnse
jodendom
komt naast
de 'rest' ook
het 'geheel'
opnieuw in
het vizier

was de betekenis van Gods verkiezende genade. Ook Paulus grijpt als hij het heeft over Israël terug op het geheimenis van Gods verkiezing van Israël – en dat niet alleen van de gelovige rest, maar van heel Israël.

Dat bij de nieuwtestamentische realiteit van de rest het geheel niet uit het oog wordt verloren, blijkt ook uit het laatste bijbelboek, de Openbaring van Johannes. Daarin blijken in het eschaton opeens ook de tien stammen weer op te duiken – het deel van Israël dat al lang verdwenen en schijnbaar vergeten was in de bijbelse geschriften. In het Koninkrijk van God zal echter heel Israël in Gods toekomst delen en daar staan de twaalf stammen als geheel symbool voor. Opvallend is dat niet alleen in het vroege christendom, maar ook in het rabbijnse jodendom naast de 'rest' ook het 'geheel' opnieuw in het vizier komt. Een teken daarvan is al het gebed dat aan het begin van dit artikel is geciteerd. Het is echter ook op tal van plaatsen in de *Babylonische Talmoed* te vinden. Daar wordt verteld dat in het einde der tijden als de Messias komt de tien stammen weer verenigd worden met de 'rest'. Zij zouden wonen aan de overzijde van een rivier, de Sambation, die zes dagen

in de week zo onstuimig is dat hij niet overgestoken kan worden. Op sjabbat is de rivier echter de rust zelve. Dan mogen Joden echter de rivier niet oversteken en daardoor wordt een hereniging nu nog onmogelijk geacht. De Messias zal echter in staat zijn om de rivier over te steken, heel Israël te verenigen en dan breekt het rijk van vrede aan.

Zo kan de *Misjna* in *Sanhedrin* 10:1 al zeggen dat heel Israël in de *olam haba*, de toekomstige wereld, aanwezig zal zijn. In de *Talmoed* (*Kiddoesjien* 36a) wordt vervolgens door rabbi Meïr uitgelegd aan de hand van *Hosea* 2:1 – een tekst die ook bij Paulus een belangrijke rol speelt – dat dit niet alleen geldt voor 'goede zonen', maar ook voor de zondige en afgeweken zonen.

Het geheel in het oog

Zowel Paulus als het rabbijnse jodendom leren ons, tegen de achtergrond van de profeten, dat de ervaren realiteit van een 'rest' niet losgekoppeld mag worden van 'het geheel'. In het eschaton zal blijken dat God zijn beloften gestand doet ook aan dat deel van Israël dat lijkt te verdwijnen in de geschiedenis of waarmee de afstand onoverbrugbaar lijkt te zijn.

Bij christelijke theologische bezinning op Israël is het daarom van belang dat er niet alleen aandacht is voor de 'rest', maar ook voor het 'geheel'. De voor-aanstaande Amerikaanse systematisch theoloog Robert Jenson heeft er in dit verband op gewezen dat het gescheiden bestaan van Israël en de kerk (inclusief de rest) kennelijk onder de voorzienigheid van God valt. De Romeinenbrief ziet in die gescheidenheid zelfs een diepe theologische betekenis liggen, waarbij het heil voor de naties wordt verbonden aan de breuk met Israël. Tegelijkertijd is het even duidelijk dat God daar niet in berust en dat Hij als waarmaker van zijn woord zijn beloften zal vervullen aan 'heel Israël'. Op zijn tijd en op zijn wijze.

Joodse *midrasjiem*

Kees Jan Rodenburg

Bijbellezen met oog voor de actualiteit

Het jodendom kent een bijzondere vorm van bijbeluitleg, de *midrasj*, die christenen vaak vreemd voorkomt. Naast de bijbeltekst zoals die op schrift gesteld is kent de joodse traditie een mondelinge traditie met allerlei nadere verklaringen en toepassingen van de schriftelijke traditie. Soms gaat het daarin om de interpretatie van regels uit de *Thora*, maar vaak ook om levenslessen die uit de tekst af te leiden zijn. De zogenaamde *midrasjiem* maken duidelijk dat de rabbijnen van weleer soms heel vrij met de bijbeltekst omgingen. Ik noem enkele voorbeelden. Een *midrasj* vertelt waarover Kaïn en Abel ruzie maakten voordat de eerste broedermoord plaatsvond (Gen. 4:8). Een andere *midrasj* maakt duidelijk dat God hem vergeving schonk nadat hij berouw had getoond en Adam met verbijstering en spijt uitriep dat hij niet had geweten dat de kracht van berouw zo groot was. En wat te denken van een *midrasj* die zegt dat het volk op haar tocht door de woestijn werd vergezeld van een watergevendende rots?

In dit artikel wil ik enkele aspecten van dergelijke vreemde en soms vergezochte uitspraken en verhalen uit de joodse traditie belichten. Het gaat er me vooral om te laten zien dat *midrasj* een bepaalde manier van omgang met de bijbel is, waardoor bestaande teksten betekenis krijgen voor het heden. *Midrasjiem* helpen in wezen de tekst een actuele betekenis te geven.

Het voorbeeld van de rots maakt overigens duidelijk dat de vrije tekstinterpretatie al bestond bij het ontstaan van het Nieuwe Testament. Paulus kent immers de overlevering van de meereizende rots en geeft er zijn eigen uitleg van in 1 Korinthe 10:4. Christus zelf was de geestelijke rots waaruit allen dronken, zegt hij. Maar ook van andere vrije interpretaties vinden we sporen in het Nieuwe Testament, zoals de gedachte dat er een hemels en een aards Jeruzalem zijn, die met elkaar in verbinding staan. Extra reden om ons af te vragen wat *midrasj* nu eigenlijk is en hoe deze werkt.

Midrasj

Het woord 'midrasj' wordt op twee verschillende manieren gebruikt.

Ten eerste is het de naam voor oude teksten waarin de bijbel op vrije wijze wordt uitgelegd. In de loop der eeuwen is een enorm aantal *midrasjiem* ontstaan bij allerlei concrete bijbelverzen en zijn velen daarvan bijeen gebracht in oudere en nieuwe *midrasj-verzamelingen*. De bekendste daarvan is de *Midrasj Rabba* en

omvat *midrasjiem* op de *Thora* en de feestrollen (Ruth, Klaagliederen, Prediker, Hooglied, Esther).

De tweede betekenis van het woord *midrasj* is dat daarmee een bepaalde manier van omgang met de tekst wordt aangegeven. *Midrasj* is dan een methode. Het woord is afgeleid van het werkwoord *darasj* dat 'onderzoeken', 'uitleggen', maar ook 'vragen' kan betekenen. Hoewel *midrasj* als methode van bijbel-

Midrasjiem helpen in wezen aan bestaande teksten een actuele betekenis te geven

Kees Jan Rodenburg

Als een synagoge gebruikt wordt als 'leerhuis', heet hij ook wel Beth Midrasj. Hier het morgengebed in de Satmar Synagoge te Jeruzalem

Door vragen te stellen gaan we namelijk als lezer een bepaalde bijbeltekst van allerlei kanten bekijken

interpretatie kenmerkend is voor het rabbijnse jodendom dat in de eerste eeuwen van de jaartelling ontstond, is de term al in het Oude Testament te vinden. Een belangrijke tekst is vooral Ezra 7:10. Daar lezen we: “Ezra had er zijn hart op gezet om de wet des Heren te onderzoeken en haar te volbrengen, en om in Israël inzetting en verordening te onderwijzen.” Hier vinden we de combinatie van onderzoeken en onderwijzen, die zo kenmerkend wordt voor de latere joodse traditie. Ezra de schriftgeleerde brengt de teruggekeerde ballingen de wet bij. Dat omvat meer dan het voorlezen van deze wet. De wet moet worden onderzocht en onderricht. Dat veronderstelt een actieve omgang met de tekst, zodat deze wordt geïnterpreteerd en toegepast op de situatie van het moment. Ezra onderzocht de bestaande tekst, hij groef erin, keerde deze om en om, zodat hij de daarin aanwezige betekenissen op het spoor kon komen. Dat is precies wat *midrasj* als methode omhelst. Het is een manier van omgang met de tekst, die probeert de tekst te ontsluiten. Dat klinkt misschien wat abstract. Een docent legde me eens uit dat *midrasj* een manier van bijbellezen is, waarbij je met één oog naar de tekst kijkt en met je andere oog door het raam naar buiten, naar de wereld om je heen. Vanuit het hier en nu valt een bepaald licht op een oude tekst. Een bepaald aspect van de tekst, dat nooit eerder opviel komt ineens naar voren. Tegelijkertijd kan ook vanuit de tekst licht vallen op het hier en nu. De tekst lijkt een bood-

schap te hebben voor de wereld om ons heen.

Vragen stellen

Hoe werkt *midrasj* concreet? We zagen dat het werkwoord *darasj* zowel onderzoeken als vragen kan betekenen. Daarin ligt een belangrijke sleutel. Door vragen te stellen gaan we namelijk als lezer een bepaalde bijbeltekst van allerlei kanten bekijken.

Dat kunnen vragen zijn als:

Waarom gebruikt de schrijver dit bepaalde woord?

Waarom zwijgt de tekst over een belangrijk aspect van een verhaal?

Wat is de betekenis van een herhaling?

Om te begrijpen waar een *midrasj* over gaat is kennis van het Hebreeuws noodzakelijk. Vaak zijn het de eigenaardigheden van de tekst die aanleiding geven om te zoeken naar redenen daarvoor.

Hoewel dat in eerste instantie misschien niet lijkt te kloppen, kan in een *midrasj* niet zomaar alles gezegd worden. De boodschap van een *midrasj* maakt deel uit van een groter geheel dat de joodse traditie vormt en dat gebaseerd is op bepaalde overtuigingen. Daar komt bij dat in een concrete *midrasj* vaak verbandingen worden gelegd tussen verschillende teksten of bepaalde elementen uit een bijbeltekst die voortdurend terugkeren en zo structuur geven aan de *midrasj*. Dat is een nogal technische kant van de *midrasj* als methode, die we grotendeels moeten laten liggen. Het gaat er me in dit artikel vooral om dat we kunnen ontdekken welk element van een tekst de grote en invloedrijke rabbijnen van weleer bezighielden. Hun bespiegelingen bij de teksten zeggen iets over de manier waarop ze met de tekst omgingen, maar ze geven eveneens iets prijs van de wereld waarin zij leefden. Enkele voorbeelden kunnen dat duidelijk maken.

Abrahams roeping

Over de bijbelse aartsvaders zijn vele

De Nieuwe
Synagoge van
Berlijn, een echt
Beth Midrasj

naar de sterren keek om vast te stellen of er dat jaar veel of weinig regen zou gaan vallen. Hij komt echter tot het besef dat sterren, maan en zon in de hand van de Heer zijn en Hij bepaalt of het zal regenen of niet. De tekst vervolgt met een gebed waarin Abram zijn geloof en vertrouwen in God uitspreekt en verzoekt om zijn nageslacht te bewaren op de juiste weg. Concreet vraagt hij, Abram, zich af of hij terug zal gaan naar Ur of moet blijven waar hij is. Als hij ophoudt te spreken klinkt de stem van de Heer zelf: “Ga uit uw land ...” enz.¹

De tekst uit het Jubileeënboek geeft al met al een boeiend antwoord op de vraag wat vooraf is gegaan aan Abrams roeping. Zijn roeping kwam, zo lijken deze teksten te zeggen, niet als een donderslag bij heldere hemel, maar sloot aan bij de veranderingen die Abram al eerder doormaakte. Hij had God leren kennen en wilde Hem volgen.

De wereld staat in brand

Een andere *midrasj* onderstreept de hiervoor genoemde gedachte, maar gaat tegelijk een stap verder.

De *midrasj* legt een verband tussen de tekst uit Genesis 12 en Psalm 45:11, waar eveneens gesproken wordt over het ‘huis van uw vader’ en de noodzaak deze te verlaten, ja zelfs te vergeten. We laten het verband met de Psalmtekst voor wat het is en concentreren ons op het meest opmerkelijk deel van de *midrasj*:

“Rabbi Jitzchak zei: ‘Dit gelijkt op iemand die van plaats naar plaats trok en een paleis zag dat brandde en zei: “Zeg me, heeft dit paleis geen leider?” Toen keek de heer van de stad naar hem en zei: “ik ben de heer van de stad.” Zo zei ook onze vader Abraham: “Zeg me, heeft deze wereld geen leider?” Toen keek de Heilige gezegend zij Hij naar hem en zei: “Ik ben de heer van de wereld.” (...) Daarom staat er: “En de Here nu zeide tot Abram enz.””²

Wat is hier aan de hand? Abram wordt

midrasjiem verschenen. We bekijken een *midrasj* over zijn zogenaamde roeping, de bekende woorden uit Genesis 12:1. We lezen daar: “En de Here nu zeide tot Abram: Ga uit uw land en uit uw maagschap en uit uws vaders huis.”

In het voorafgaande hoofdstuk wordt Abram wel genoemd, maar we worden daar niet veel wijzer over zijn karakter. We vinden geen aanwijzingen dat er met deze Abram iets bijzonders staat te gebeuren. Wel valt op dat de vader van Abram, Terach, al is weggetrokken uit Haran en op weg is naar het land Kanaän. Een bekende *midrasj* vult de ontbrekende gegevens aan, door te vertellen hoe Abram in zijn geboorteplaats de afgodenbeelden van zijn vader vernielde. Hij geloofde in de ene en ware God. Interessant genoeg vinden we niet alleen in *midrasjiem* verhalen over de tijd voor Abrams roeping. Ook het boek Jubileeën geeft een eigen interpretatie van Abrams geschiedenis en dat is een geschrift uit de tweede eeuw voor Christus! Het vertelt hoe Abram op een Nieuwjaarsdag

In de
midrasjiem
over Abram
wordt de
vraag
gesteld
wat vooraf
is gegaan
aan Abrams
roeping

De bood-
schap die
de inhoud
vormt van
een *midrasj*
kan heel
verschillend
zijn

gezien als iemand die tijdens zijn omzwervingen een brandend paleis ziet en zich afvraagt waar de leider of heer van dat paleis is. De *midrasj* kan op verschillende manieren worden gelezen en krijgt dan uiteenlopende betekenissen. Het paleis kan branden in de zin van verlicht zijn. In dat geval wordt Abram aangetrokken tot het licht en komt hij tot de erkenning dat in de duistere tijd waarin hij leeft God wel degelijk aanwezig is als heer van de wereld. De *midrasj* maakt duidelijk dat God Abram oproept de duistere wereld waaruit hij afkomstig is verlaten.

Een iets andere betekenis krijgt de *midrasj* als we ervan uitgaan dat het paleis in brand staat. Abram vraagt zich af of er niemand is die voor het paleis zorgt en ontdekt dat dat wel degelijk zo is. God geeft aan dat Hij de wereld niet aan zijn lot overlaat.

Voor ons begrip van de tekst hangt veel af van de vraag waar de heer van de stad en de heer van de wereld zich bevinden. De *midrasj* maakt dat niet echt duidelijk. In de Hebreeuwse tekst komt naar voren dat zij van ergens boven naar beneden kijken. De veronderstelling is dan dat zij ofwel in het paleis zijn of ergens daar ver boven en laten weten dat zij alles onder controle hebben.

Het is echter maar de vraag of dit de werkelijke boodschap van de *midrasj* is. Het woord *biera* dat hier is vertaald met paleis kan namelijk ook slaan op de stad Jeruzalem en kan eveneens een hoog huis aanduiden.³ Er is veel voor te zeggen om bij dit woord een gebouwencomplex voor te stellen dat uit meerdere huizen rond een binnenplaats bestond. Dat was een algemene bouwvorm in de Romeinse tijd, de tijd waarin de *midrasj* is ontstaan. In dat geval komt de uitspraak van de heer van de stad en van God zelf in een ander licht te staan. Zij antwoorden Abram dan niet geruststellend, maar roepen tot hem in wanhoop!

Zelf zijn zij gevangen in het brandende gebouwencomplex en niet in staat iets te doen. De vraag of er geen leider is beantwoorden zij dus ontkenkend! Er is wel een heer, een eigenaar, maar niet iemand die kan ingrijpen. Die taak en verantwoordelijkheid zal Abram op zich moeten nemen. Hij wordt geroepen: Ga uit je land en uit je maagschap en uit je vaders huis....

Zo gelezen is de *midrasj* een weerspiegeling van kenmerkende gedachten van het rabbijnse jodendom. Zeker na de verwoesting van Jeruzalem en de verstrooiing van Joden lijkt de wereld voorbestemd tot chaos. God zelf lijkt niet meer te regeren, de grote daden die Hij deed behoren tot het verleden. Toch is er geen reden tot wanhoop. Aan het verbond van God met zijn volk is immers geen einde gekomen. Als Israël in gehoorzaamheid leeft naar de Thora zal dat de verlossing van de wereld naderbij brengen.

Jacob en Esau

We kijken naar een tweede voorbeeld, dit keer een *midrasj* over de relatie tussen de tweelingbroers Jacob en Esau. Aan de basis van deze *midrasj* staat een tekst uit Genesis 25:22-23, waar we lezen dat er al voor hun geboorte iets met deze kinderen aan de hand was: “En de kinderen stieten in haar [Rebekka] binnenste tegen elkander. Toen zeide zij: Indien het aldus gesteld is, waarom overkomt mij dat? Daarop ging zij om de Here te vragen. En de Here zeide tot haar: Twee volken zijn in uw schoot, en twee natiën zullen zich scheiden uit uw

lichaam; de ene natie zal sterker zijn dan de andere, en de oudste zal de jongste dienstbaar wezen.”

Het woord dat hier met ‘stieten’ is vertaald is een ongewoon woord. De Nieuwe Bijbelvertaling spreekt van ‘botsen’, maar dat klinkt tamelijk onbelangrijk. De midrasj vraagt zich af wat hier speelt en stelt vast dat de broers fundamenteel met elkaar in de clinch lagen:

“Rabbi Jochanan (...) zei: ‘De een haastte zich de ander om te brengen en de ander haastte zich de een om te brengen.’

Rabbi Lakisj zei: ‘De een stond toe wat de ander verbood en de ander stond toe wat de een verbood.’

Rabbi Berechja zei in de naam van Rabbi: ‘Opdat we niet kunnen zeggen dat hij streed vanaf het moment dat zij de baarmoeder verlieten; ook in de baarmoeder was zijn vinger naar hem uitgestrekt’, zoals geschreven staat: ‘De goddelozen verheffen hun vuist van de baarmoeder aan’ “ (Ps. 58:4).⁴

Hoewel de midrasj begint op te merken dat Jacob en Esau elkaar al in de baarmoeder op verschillende manieren tegenstreefden, wordt toch al snel duidelijk gemaakt dat een van de twee gezien wordt als de boosdoener. In het vervolg blijkt dat Esau te zijn, iets dat de joodse traditie talloze malen bevestigt. Vanaf het allereerste begin verzette hij zich tegen Jacob.

Esau-Edom-Rome-kerk

Deze tegenstelling en de vereenzelviging van Esau met de kerk vinden we in veel andere joodse teksten terug. De bijbel stelt Esau op verschillende plaatsen gelijk met Edom.⁵ Dit volk bezet enkele eeuwen voor het begin van de jaartelling een groot deel van het gebied van de stam Juda. Het wordt later onderworpen en gedwongen tot opname in het joodse volk. Als Idumeeërs blijven zij een aparte plaats behouden en worden min of meer gewantrouwd door de rest van Israël.

Dat wordt vertrekt als de Romeinse overheersers Herodes, een Idumeeër, aanstellen als hun vazal. En zo wordt de lijn doorgetrokken van Esau naar Rome en uiteindelijk de kerk, met name nadat het christendom wordt uitgeroepen tot de enig toegestane religie en het joodse volk voortdurend wordt bedreigd in haar bestaan. Van het zwaard zou Esau leven, zo zei Isaïc in de zegen die hij hem meegaf.⁶ Door het zwaard heeft Israël zich keer op keer bedreigd gevoeld.

In het vervolg van de midrasj zien we deze gedachte terug:

“De kinderen stieten in haar binnenste tegen elkander. Ging zij [Rebekka] langs afgodshuizen, dan probeerde Esau naar buiten te gaan, zoals geschreven staat ‘De goddelozen verheffen hun vuist van de baarmoeder aan’ (Ps. 58:4); ging zij langs synagogen en langs leerhuizen, dan probeerde Jacob naar buiten te gaan, zoals geschreven is: ‘Eer Ik u vormde in de moederschoot, heb Ik u gekend.’ “ (Jer. 1:5)

Hier wordt een nieuw aspect toegevoegd. Jacob staat hier symbool voor het joodse volk, dat samenkomt in synagoge en leerhuis. Esau vertegenwoordigt daarentegen de afgodendienaars. Net als bij andere midrasjiem bestaan ook van deze tekst meerdere varianten die meer of minder van elkaar verschillen. In dit geval zijn er varianten die in plaats van afgodenhuisen over de ‘aanbidders van sterren’ spreken. Algemeen wordt aangenomen dat dit een aanduiding is voor het christendom. De tekst weerspiegelt dan de ervaring van de joodse gemeenschap met de kerk.

Opnieuw zien we hoe de midrasj hier een verbinding legt tussen de Bijbeltekst en de actualiteit. Wij christenen maken daar deel van uit, net als Joden deel uitmaken van onze Bijbelinterpretaties. Dat blijkt duidelijk als we naast bovengenoemde tekst de midrasj-achtige interpretatie van Paulus in Romeinen 9:10-13

Een midrasj over de relatie tussen Jacob en Esau stelt vast dat de broers fundamenteel met elkaar in de clinch lagen

lezen. Hij schrijft daar over Jacob en Esau en haalt de scherpe woorden uit Maleachi 1:3 aan, waarin God aangeeft dat Hij Jacob heeft liefgehad en Esau heeft gehaat. Terwijl de tekst uit Maleachi de opmaat is voor een scherp oordeel over Jacob (!) en Paulus de woorden citeert om te

benadrukken dat God vrijmachtig kiest wie Hij wil, heeft de christelijke traditie er een definitief oordeel over het joodse volk in gelezen. In christelijk spreken en denken werd de (niet-joodse) kerk gelijkgesteld met Jacob en was Esau het joodse volk dat de beloofde Messias had verworpen. Zie hier, een discussie die nog steeds uiterst actueel is. Vooral vanuit dialoogkringen van Joden en christenen wordt ons gevraagd na eeuwen van strijd over het eerstgeboorterecht nu eindelijk elkaar te gaan accepteren dat de ander er is. De Rooms-katholieke theoloog F. Manns voegt daar aan toe dat we ook niet zonder elkaar kunnen. De joodse rabbijn Greenberg gaat zelfs zover te zeggen dat jodendom en christendom gezien moeten worden als twee *midrasjiem* op dezelfde tekst. Hij doelt daarmee op het gegeven dat beide tradities de boeken van het Oude Testament erkennen als Gods Woord, maar daar een eigen uitleg en interpretatie van geven met behulp van respectievelijk Talmoed en Nieuwe Testament. Dat is misschien een wat te sterke vereenvoudiging van de relatie tussen Joden en christenen, maar maakt wel duidelijk dat beide geloofstradities nauw verwant zijn aan elkaar.

Verzoening?

Met bovengenoemde *midrasj* in ons achterhoofd is het natuurlijk een spannende vraag hoe de rabbijnen aankeken tegen de ontmoeting die beide broers later in

hun leven hadden en zij zich lijken te verzoenen. De Bijbel beschrijft met veel nadruk hoe Jacob en Esau elkaar naderen. In Genesis 32-33 lezen we hoe Jacob zijn gezinsleden in groepen verdeelt, geschenken vooruit zendt en zich ter aarde buigt als hij Esau met zijn vierhonderd mannen ziet aankomen. De angst van

Jacob is voelbaar maar wordt, tot onze opluchting, gevolgd door een krachtig gebaar van Esaus kant: “Esau snelde hem tegemoet, omarmde hem, viel hem om de hals en kuste hem, en zij weenden.”⁷

De tekst heeft een grote zeggingskracht en speelt heden ten dage zelfs een grote rol in het conflict tussen Israël en de Palestijnen in het Heilige Land. De beweging Musalaha gebruikt de tekst om Messiasbelijdende Joden en Palestijnse christenen aan te sporen naar verzoening te streven.

Hoe keken de rabbijnen tegen het gebeuren aan? Wie de Hebreeuwse tekst zou kunnen opslaan, zou iets opmerkelijks zien. Boven het woord ‘kussen’ in het genoemde citaat staan namelijk puntjes. De rabbijnen die de tekst van de Bijbel doorgaven hebben deze toegevoegd, waarschijnlijk omdat zij zich afvroegen of deze kus wel of niet oprecht was. Daarover zijn joodse interpretaties namelijk verdeeld. Ene rabbi Sjim’on moet hebben gezegd, dat men uit de tekst kan leren, dat op dit moment werkelijk (en voor het eerst) liefde in Esau ontbrandde en hij zijn broer met heel zijn hart kuste. Een *midrasj* ontkent dat echter:

“Waarom staan er punten boven het woord?’, vroeg Rabbi Janaj. ‘Om ons te leren dat hij niet kwam om hem te kussen (*nasjko*), maar te bijten (*nosjko*). De hals van onze vader Jacob was echter van marmer geworden en daardoor werden de tanden van Esau bot. Er staat

In christelijk spreken en denken werd de (niet-joodse) kerk gelijkgesteld met Jacob en was Esau het joodse volk dat de beloofde Messias had verworpen

immers: “zij weenden.” De een weende vanwege zijn hals en de andere weende vanwege zijn tanden.’ Rabbi Abahoe (...) leidde dit af van “Uw hals is als een elpenbenen toren.”” (Hoogl. 7:4)

De rabbijnen waren niet van Esaus goede intenties overtuigd. Blijkbaar was hun ervaring met kerk en christendom zodanig dat zij zich geen verzoening konden voorstellen. Misschien is dat ook wel een belangrijke les, namelijk dat verzoening geen goedkoop of vrijblijvend gebeuren kan zijn of mag worden. Ook het Bijbelverhaal maakt duidelijk dat Jacob en Esau nadien allebei hun eigen weg vervolgden. Er is iets belangrijks rechtgezet in hun leven, maar dat betekent niet dat alle verschillen zijn verdwenen of het verleden kan worden vergeten.

In het leerhuis

De enkele voorbeelden die we hebben bekeken maken voldoende duidelijk dat midrasjiem een brug slaan tussen de Bijbeltekst en de actualiteit. Midrasjiem geven ons een idee hoe dat in het verleden gebeurde, maar zijn tegelijk in staat ook bij ons, levend zoveel eeuwen later, nieuwe inzichten op te roepen. Midrasjiem kunnen soms vreemd overkomen en spreken elkaar soms regelrecht tegen, maar zijn in feite uitnodigingen tot gesprek over de vele betekenissen die een Bijbeltekst kan hebben.

In zijn boekje ‘Het joodse leerhuis van

200 voor tot 200 na Christus’ maakt de bekende geleerde en Israëlpredikant Maas Boertien enkele toepasselijke opmerkingen. Tussen de schriftgeleerden en Jezus lijkt soms zoveel afstand te bestaan, schrijft hij. We moeten echter niet vergeten dat het in de midrasj over oude uitleggingen van de Bijbel gaat, maar ook over nieuwe vragen en nieuwe antwoorden. En dat we Jezus horen zeggen dat schriftgeleerden als leerlingen van het Koninkrijk oude en nieuwe dingen te voorschijn halen.⁸ Om af te sluiten met de volgende woorden: “Van het brood dat iemand gisteren gegeten heeft kan hij immers vandaag niet leven. Het

Een echt joods leerhuis of Beth Midrasj

nieuwe brood, dat hij vandaag gaat eten, is echter van dezelfde graansoort als het oude. Want dat blijft in het leerhuis het voedsel voor allen, die weten wat honger naar gerechtigheid is.”

Aan ons de uitnodiging om aan te schuiven in dat leerhuis.

¹ Jubileeën 12:17-21

² Beresjiet Rabba 63:22. In deze midrasj wordt gespeeld met de medeklinkers van het woord ‘stoten’ (jitrotzet-zoe). Naast ‘ratz’ (haasten, rennen) wordt ook tzav (gebieden) ervan afgeleid.

³ In het moderne Hebreeuws betekent biera hoofdstad.

⁴ De NBV leest in plaats van ‘verheffen hun vuist’ de woorden ‘zijn vervreemd.’

⁵ Zie bijvoorbeeld Genesis 25:30, 32:3, 36:1 en Deuteronomium 23:7.

⁶ Genesis 27:40.

⁷ Genesis 33:4.

⁸ Matteus 13:52.

Yad Elie

Ad Heystek, lid van de CIS-werkgroep

diaconale presentie van de kerken in Israël

Ad Heystek

Op 13 oktober jl. was het zover. Drs. Michael Mulder directeur van het CIS (Centrum voor Israëlstudies) en mevr. Marjon Kunstenaar voorzitter van Yad Elie zetten hun handtekening onder de overeenkomst tussen beide organisaties. Deze plechtigheid ging vergezeld van een heerlijke maaltijd ten huize van een van de leden van het bestuur van Yad Elie in Jeruzalem. Yad Elie, genoemd naar de overleden echtgenoot van Marjon Kunstenaar, is een organisatie uitgaande van een van de synagogen in Jeruzalem met als doel maaltijdverstrekking aan schoolkinderen die wegens gebrek aan geld dat niet kunnen betalen. Dit betreffen zowel Joodse als Arabische scholen uit geheel Jeruzalem.

Yad Elie doet dit werk al heel wat jaren vanuit een stuk bewogenheid met de

arme jongeren in hun omgeving. De uit Nederland afkomstige Jodin Marjon Kunstenaar die inmiddels de 70 jaar al is gepasseerd, is nog altijd actief als leidinggevende van deze organisatie die tot nu toe alleen met vrijwilligers werkte. Het werk heeft een zodanige toename gekregen dat het noodzakelijk werd dat er een medewerker zou komen die mede de coördinatie en uitvoering van dit werk ter hand zou kunnen nemen. Echter ontbraken daarvoor de financiële middelen en van de Israëliische overheid viel niets te verwachten.

In dit stadium kwam het CIS in contact met Yad Elie. Het CIS kon Yad Elie in eerste instantie ondersteunen met twee studenten Maatschappelijk Werk van de CHE die gedurende enkele maanden deze organisatie onderzocht hebben en

voedselverstrekking
op een school in
Jeruzalem

aanbevelingen voor verbeteringen hebben gedaan. Met enthousiasme werden de resultaten van dit onderzoek aanvaard zowel in Israël als in Nederland. Deputaten Diaconaat van onze kerken en Deputaten Kerk en Israël (die een legaat voor kinderwerk in Israël hadden te besteden) hebben toen samen met de GZB (Gereformeerde Zendingsbond) de handen ineengeslagen om van Yad Elie een diaconaal project te maken dat door het CIS zou kunnen worden uitgevoerd. Samen hebben ze het voor elkaar gekregen dat er door EO-Metterdaad een actie is gevoerd dat een schitterende opbrengst had, bestemd voor voedselverstrekking door Yad Elie. Daarnaast hebben deze organisaties financiële middelen vrijgemaakt om te komen tot een diaconaal werker voor dit werk. In nauw overleg met Yad Elie is gekozen voor twee parttime medewerkers: een locale medewerker rechtstreeks in dienst van Yad Elie om het werk ter plekke te coördineren en een medewerker uit Nederland in dienst van het CIS die de andere medewerker professioneel zal ondersteunen en ook in Nederland bekendheid zal geven aan dit werk en

ook aan de bredere vormen van diaconale presentie in Israël. Het CIS geeft hiermee directe uitvoering aan een van haar drie kernwoorden: luisteren, dienen en getuigen. Het is zeer bijzonder dat naast het werk van ds. Kees Jan Rodenburg in Israël nu ook diaconaal werk kan plaatsvinden. Voor deze functie is de orthopedagoge drs. Diane Palm uit Nijkerk benoemd, die werkzaam was (en ook nog gedeeltelijk blijft) bij de HGJB (Hervormd Gereformeerde JeugdBond). Yad Elie heeft voor de andere functionaris mevrouw Leah Veerman aange trokken. Deze eveneens uit Nederland afkomstige Jodin zal nauw samenwerken met Diane Palm. Naar verwachting zal het CIS naast dit project dat vooralsnog voor drie jaar is afgesproken ook t.b.v. de GZB en Deputaten Diaconaat zich breder oriënteren op de mogelijkheden van diaconaal werk in Israël. Tenslotte een citaat uit een notitie die ten grondslag heeft gelegen aan het initiatief tot dit project: “Israël neemt als land en volk een andere positie in dan de andere landen. Het best laat zich dit omschrijven als ‘de oudste broeder’. Hierbij

Yad Elie is een organisatie, uitgaande van een synagoge in Jeruzalem, die maaltijden verstrekt aan Joodse en Arabische schoolkinderen

blijft een eventuele diaconale ondersteuning niet beperkt aan of via kerken, maar strekt zich uit tot het hele Joodse volk. Hierbij hanteren we een brede opvatting over het land Israël in de zin dat we ook om willen zien naar de christenen onder de Palestijnen en Arabieren

die daar wonen.”

We zijn dankbaar voor deze mogelijkheid van kerkelijke ondersteuning van dit Joods project. We hopen er nog veel van te horen en bidden de God van Israël om zijn zegen.

Bij de foto op de voorpagina

De Menora is van meet af aan het toonaangevende symbool van Israël geweest. Het is een zevenarmige kandelaar, gemaakt naar het voorschrift in Exodus 25:31-40. De Menora kreeg al een plek in de tabernakel, die door het volk Israël op weg naar Kanaän werd meegevoerd. Op de voorpagina de Menora in het Heilige van een model van de tabernakel in Israël.

Commissie van redactie

drs. C.J. van den Boogert
ds. A. Brons
ds. H.D. Rietveld

Eindredacteur

drs. C.J. van den Boogert
Graspieper 8
8081 ZR Elburg
tel.: (0525) 69 02 22
e-mail:
keesvandenboogert@kpnmail.nl

Internetpagina

www.kerkenisrael.nl

Administratieadres

Landelijk kerkelijk bureau
van de Chr. Geref. Kerken
Ghandistraat 2
3902 KD Veenendaal
Postbus 334
3900 AH Veenendaal
tel. (0318) 58 23 50
fax (0318) 58 23 51
e-mail: lkbcgk.nl

Penningmeester

H. van Braak
Prins Willem-Alexanderpark 133
3905 CD Veenendaal

tel.: (0318) 51 54 27

e-mail:

penningmeester@kerkenisrael.nl
Bankrekeningnummer 365271
t.n.v. Dep. Kerk & Israël Chr. Geref.
Kerken te Veenendaal

Voor legaten en schenkingen kunt u contact opnemen met de penningmeester; hij geeft ook gaarne informatie over diverse aan te bevelen projecten.